

Cocreatie van een levende landcultuur

Projectverslag post-doctorale opleiding Cocreatie
en Cocreatiewetenschappen

Cocreatie van een levende landcultuur

Projectverslag post-doctorale opleiding Cocreatie en Cocreatiewetenschappen

Gerwin Verschuur

Anne Stijkel

Sander Tideman

CLM Onderzoek en Advies BV

Utrecht, december 2004

CLM xxx - 2004

Voorwoord

Ik wil iedereen bedanken die heeft bijgedragen aan het laten ontstaan van de levende landcultuur in mij, en in de overtuiging dat het tot uitdrukking kan komen in de samenleving.

Mijn grootvader Gerrit Rietveld voor het nalaten van een stacaravan die in Reutum een belangrijke rol heeft gespeeld in mijn jeugdervaring van een levende landcultuur.

Mijn moeder Greet Verschuur-Rietveld voor haar geloof in God, die gemaakt heeft dat ik open sta voor het wonder van wat we niet begrijpen.

Mijn vader Ries Verschuur voor de wandelingen en lessen in de natuur en de sfeer van het kampvuur.

Mijn companen in Scouting Nederland vanaf mijn zevende voor het 'spel van verkennen'.

Mijn leraar Wim Visser voor het belang van een zoekende houding.

Allrik Copijn voor zijn filosofische lessen over ecologie en leven in de bossen van Groenekan.

Mijn leraar Gerd Junne voor zijn inzet van wetenschap voor duurzaamheidsdoelen.

Mijn eerste werkgever Martien Lankester voor zijn visie op integratie van landbouw, voeding en gezondheidszorg.

Mijn broer Arjan Verschuur voor zijn uitnodiging deel te nemen aan een mannenweekend, waarin ik ontdekte dat ik meer ben dan ik weet, zodat mijn essentie in mijn bewustzijn tot leven kwam, en me in beweging zette.

Mijn leraar Bart Hamming voor het belang te leven met vragen die in mij leven.

Frans Termoshuizen en Tineke van den Berg voor hun visie op aantrekking van mensen vanuit innerlijke kracht.

Mijn vriendin Josiana Arippol voor haar initiatief samen te werken aan de grondsteenspreuk met bijzondere mensen Wytze Hoekstra, Loes Looymans en Ottla Linsen.

Mijn supervisor Anny Haveman voor het begeleiden van mijn leerproces richting meer eigenwaarde en eigenliefde.

Mijn leraar en projectpartner Anne Stijkel voor haar visie op co-creatie geworteld in zelfbewustzijn, theorie en praktijk. En voor het starten van de post-doctorale opleiding waardoor ik de kans kreeg in korte tijd veel prachtige mensen te ontmoeten.

Hans Andeweg voor de definitieve doorbraak van het inzicht dat alles mogelijk is, en dus ook de andere weg van een levende landcultuur.

Jan Saal voor zijn visie op gemeenschapsvorming

Christopher Budd en Hank Monrobey voor hun visies op een economie die het leven ondersteunen.

De CLM collega's en vooral Ge Pak die me ruimte hebben gegeven, er een deel van mijn werktijd aan te besteden.

Mijn vrouw Yvonne Duivenvoorden voor haar liefde voor mij, voor het gedeelde plezier in het voortbrengen en begeleiden van onze kinderen Bink, Luit en Teus en voor het bewaken van mijn aarding.

Gerwin Verschuur

Inhoud

Projectverslag post-doctorale opleiding Cocreatie en Cocreatiewetenschappen	2
Voorwoord	4
Inhoud	6
Samenvatting	I
1 Van Community Supported Agriculture naar Lokale Boer Consumens verbanden	1
1.1 Een kadervernieuwende vraag	1
1.2 Verandering van leidbeeld	1
1.3 Verandering van het netwerk	2
1.3.1 Fomeel verantwoordelijken	2
1.3.2 Dragers van het initiatief	3
1.3.3 Netwerk van deskundigen	4
1.4 Verandering van doelen	4
1.4.1 Doelen in de orientatiefase	4
1.4.2 Doelen in de onderzoeksfase	5
1.4.3 Doelen in de experimenteerfase	5
1.5 Verandering van organisatie	6
1.5.1 Verandering van activiteiten en taakverdeling	7
1.5.2 Verandering van grenzen	8
1.6 Verandering van beleidsopvattingen	9
1.7 Verandering van tijd	10
1.8 Verandering van middelen	10
2 Adopteer een Koe	11
2.1 Wat is Adopteer een Koe (AEK)	11
2.2 Adopteer een Koe in de praktijk	11
2.3 AEK en multifunctioneel landgebruik en kwaliteit van leven	13
3 Van LBC en AEK naar levende landcultuur	14
3.1 Visie op de levende landcultuur in ons	14
3.2 Collectieve waarden	15
3.3 Uitdrukking van een levende landcultuur in leefstijlen	17
3.4 Uitdrukking van een levende landcultuur in systemen	17
4 Uitdagingen op systeemniveau	18
4.1 Inleiding	18
4.2 Theoretische basis	18
4.3 Financieel-economisch systeem	19
4.4 Stroomversnelling in de laatste dertig jaar	19
4.5 Invloed op boerenbedrijf	20
4.6 Cultuur van consumptie	21
4.7 De rol van de overheid	21
4.8 Regelgeving	22
4.9 Betekenis voor een levende landcultuur	22

4.10	Een levend financieel-economisch systeem	23
	Slotwoord	24
	Bronnen	26
	Bijlage 1 Kiemen en onderstromen	28

Samenvatting

Dit is een projectverslag voor de postdoctorale opleiding cocreatie en cocreatiewetenschappen die voor het eerst werd aangeboden in de periode van januari tot en met december 2004 door het International Institute for Inclusive Science (Triple I-S) dat onderdeel uitmaakt van Stichting Milieubewustzijn, Centrum voor Cocreatie.

Gedurende het jaar kreeg mijn project de titel: cocreatie van een levende landcultuur. Het gaat daarbij om een kritische beschouwing van wat waardevol is, teneinde ons denken, beleven en gedrag aan te passen gericht op bevordering van de levenskwaliteit van alles wat leeft. Dat betekent voor elk mens een herinnering van wat wezenlijk is voor zijn of haar levenskwaliteit, daarna een bezinning op de huidige gedragspatronen die hopelijk uitmondt in de wil om dat gedrag bij te stellen.

In het eerste hoofdstuk beschrijf ik de eerste fasen van deze zoektocht binnen een netwerk van boeren en burgers. Dat netwerk heeft als titel: Lokale Boer Consu- mens verbanden. In het woord consumens komt tot uitdrukking dat het om mensen gaat die een balans zoeken tussen korte termijn eigen belang en lange termijn collectief belang. Het netwerk zoekt naar verdieping in de onderlinge relatie in de richting van participatie door meedenken, meebeleven en meedoen (inclusief meebetalen).

In het tweede hoofdstuk beschrijft Anne Stijkel het Adopteer een Koe project, en hoe zich dat ontwikkelt van adopteren naar associëren. Van een relatie met de koe (of kalf) naar een verbinding met de boer, het bedrijf en met elkaar.

In het derde hoofdstuk beschrijf ik hoe het netwerk van Lokale Boer Consumens verbanden en Adopteer een Koe kunnen bijdragen aan een levende landcultuur. De mogelijkheden daarvoor liggen in eerste instantie in de bijdrage aan groeiend zelfbewustzijn, het vinden van collectieve inzichten en waarden en gedragsveranderingen op individueel of bedrijfsniveau die in overeenstemming zijn met die nieuwe inzichten. De grote hobbel zijn de bestaande gedragspatronen, waaraan de levende landcultuur begint te morrelen. Er zijn mogelijkheden om met systeemveranderingen te experimenteren en dat gebeurt ook al. Er zijn volop kiemen zichtbaar.

Maar die kiemen worden (nog) tegengehouden door machtige systemen. In hoofdstuk vier beschrijft Sander Tideman deze systemen. Systemen zijn collectieve gedragingen en mensen kunnen dat gedrag ook veranderen, als ze dat willen. De wil is cruciaal want nieuw gedrag aanleren betekent ook het oude gedrag loslaten. En dat is een pijnlijk proces zowel individueel als collectief, en vooral voor die mensen die van het oude systeem afhankelijk zijn. Laveren in deze spanning tussen verleden en toekomst vraagt dus om wilskracht het nieuwe neer te zetten en om compassie voor wat losgelaten wordt.

1 Van Community Supported Agriculture naar Lokale Boer Consumenten verbanden

Voor de beschrijving van het proces van Community Supported Agriculture naar Lokale Boer Consumenten verbanden maak ik gebruik van de 7 bakens die Adriaan Bekman en Jaap van Rijswijk (1992) hebben beschreven voor ondernemerschap in een vernieuwingsproces. Die bakens zijn leidbeeld, beleidsopvattingen, doelen, netwerk, organisatie, tijd en middelen.

1.1 Een kadervernieuwende vraag

Werkend aan duurzame landbouw realiseerde ik me dat de consumenten (wijzelf dus) waar het uiteindelijk om gaat, aan landbouw niet zo veel boodschap hebben. De drijvende krachten richting duurzame landbouw zitten vooral aan de aanbodzijde: bevolgen boeren, verwerkers en detailhandelaren gesteund door onderzoekers en adviseurs. Overheden geven wisselende signalen af. Er is milieubeleid dat een ondergrens betekent voor de vervuiling die wordt toegestaan (daaronder betaalt de vervuiler). Maar er is ook gemeenschappelijk landbouwbeleid dat vooral bulkproductie stimuleert in een concurrerende en steeds grotere binnenmarkt. Door liberalisatie van de internationale handel in landbouwproducten (in de GATT en nu in de wereldhandelsorganisatie) wordt de concurrentie mondiaal. Verduurzaming loopt vast in steeds lagere prijzen voor landbouwproducten. Ik ben zoekende naar een omkering van de situatie waarbij de landbouw steeds duurzamer wordt. De potentiële trekkracht voor die omkering komt uit consumenten (uit onszelf dus) die duurzame landbouw willen. Maar hoe zit het met de duurzaamheid van onze leefstijl? Hoe goed zorgen wij voor onszelf? En wat is de bijdrage van voeding daaraan?

De centrale vraag is: Hoe creëren we duurzaam landgebruik van binnenuit mensen?

1.2 Verandering van leidbeeld

De inspiratiebron is Community Supported Agriculture.

Community Supported Agriculture (CSA)

Community Supported Agriculture (door de gemeenschap gesteunde landbouw) is een samenwerkingsverband tussen een boer(in) en een groep consumenten. Het is in de VS tot bloei gekomen nadat het o.a. in Duitsland is begonnen. Inmiddels zijn in de VS meer dan duizend biologische bedrijven met een CSA. *Community Supported Agriculture* kent verschillende verschijningsvormen met wisselende accenten op mee denken, meewerken en meebetalen van consumenten, afhankelijk van de behoefte van boer(in) en de groep consumenten. Boeren en consumenten kunnen afspraken maken over:

- het assortiment producten dat geteeld wordt;
- de productiewijze die toegepast wordt: veel al biologisch of biologisch dynamisch;
- de prijs die betaald moet worden voor het aandeel in de oogst van de deelnemers, inclusief afspraken over het salaris dat de boer ontvangt voor zijn arbeid;

- voorfinanciering van de exploitatie: het aandeel in de oogst wordt vooraf betaald zodat er geen rentedragende leningen aangegaan hoeven te worden;
- de voorfinanciering kan het karakter hebben van risicodragend kapitaal: het financiële risico van bijvoorbeeld een misoogst wordt gedragen door de deelnemende consumenten en de boer gezamenlijk;
- betrokkenheid bij de bedrijfsvoering: deelnemers werken op vrijwillige basis mee in het bedrijf (administratie, distributie, landwerk, communicatie, educatie);
- de wijze van distributie van de producten;
- aanbod van andere diensten: toegankelijkheid van het bedrijf, natuur- en landschapsbeheer, feesten

Aanvankelijk was het ideaal de ontwikkeling van Community Supported Agriculture in Nederland. Het eerste projectvoorstel dat we in februari 2002 indienden had dat zelfs als titel. Maar dat ideaal veranderde op de volgende punten.

- We wilden ruimte voor transformatie van het bestaande concept met een Nederlandse term. Dus niet met een Engelse term werken die al een beproefde oplossing in zich draagt.
- CSA is gebonden aan voedselproductie. We wilden de mogelijkheid hebben om aan te sluiten bij boeren die aan het verbreden zijn in de richting van zorg, recreatie, educatie of kwaliteitsproducten. In die sectoren is duurzaamheid net zo goed een thema als in de voedselproductie. Ons ideaal is verdieping van de relatie zodat de duurzaamheid van dergelijke bedrijven in relatie tot de mensen eromheen wordt bepaald.
- CSA is gericht op samenwerking tussen een bedrijf en een groep consumenten. In Nederland werkt dat wel in de tuinbouw, maar nog niet in de melkveehouderij. Want melkveehouders hebben (afhankelijk van de omvang van de productierechten) duizenden consumenten nodig, en dat vraagt om een oplossing op een ander schaalniveau.
- Ons ideaal is gemeenschapsvorming waarin de landbouw een plaats heeft maar niet slechts ten dienste van de landbouw, maar ten dienst van alle betrokkenen. Dus geen marketingconcept tussen producenten en consumenten, maar interactie tussen mensen die van elkaar leren, en samen aan een duurzame toekomst bouwen.

Het projectvoorstel dat we eind 2004 hebben ingediend heeft als titel: Ontwikkeling van Lokale Boer Consumens verbanden.

1.3 Verandering van het netwerk

Het netwerk bestaat uit mensen die formeel verantwoordelijkheid dragen, mensen die het initiatief dragen en mensen die met hun inhoudelijke deskundigheid de ontwikkeling ondersteunen (Bekman en van Rijswijk, 1992).

1.3.1 Formeel verantwoordelijken

In 2002 werd het eerste projectvoorstel ingediend door Biologica met CLM als projectpartner. Biologica droeg eind 2002 de primaire verantwoordelijkheid voor het voortraject over aan CLM met Biologica en Stichting Milieubewustzijn als samenwerkingspartners. Het projectvoorstel dat eind 2004 is ingediend heeft stichting Green Valley als eindverantwoordelijke, maar de feitelijke verantwoordelijkheid ligt bij CLM en Stichting Milieubewustzijn.

1.3.2 Draggers van het initiatief

De introductie van CSA in Nederland begon in 1994 met de komst van Andrew Lorand uit de VS. Jolien Perotti ging met hem mee naar Amerika om te zien hoe het werkt en werd getraind om tuinders in Nederland te begeleiden. Dat gebeurde aanvankelijk vanuit Dunamis en later vanuit Strohalm in het Pergola Steunpunt. Jolien vertrok naar Noorwegen. In de loop van 2001 nam ik contact op met het Pergola Steunpunt en ontmoette ik Leidy Breet en Frank van Beuningen. Het bleek dat er sinds 1994 drie Pergola Associaties fier overeind stonden: de Oosterwaarde in Diepenveen, De Nieuwe Ronde in Wageningen en de Aardvlo in Utrecht. Leidy vertrok bij Strohalm dat wel van het steunpunt af wilde. Ik heb toen contact opgenomen met Bert van Ruitenbeek van Biologica die belangstelling had voor CSA en voor samenwerking. Daarna heb ik met Joost Guijt samen gewerkt aan een projectvoorstel dat we in februari 2002 bij het VSB fonds en Stichting Doen hebben ingediend. In de loop van 2002 bleek dat het VSB fonds wel en Stichting Doen geen middelen ter beschikking wilde stellen. We konden dus niet van start. In het najaar van 2002 nam Anne Stijkel contact op met het Pergola Steunpunt om te praten over mogelijke samenwerking om binnen Adopteer een Koe een volgende stap te kunnen zetten richting associatie. Uit dat gesprek volgde een tripartiete samenwerking tussen CLM, Biologica en Stichting Milieubewustzijn. Frank van Beuningen verliet Strohalm en zette de activiteiten voort binnen Biologica en later binnen CLM. We besloten niet langer te wachten op geld voor het gehele project en gewoon te beginnen met het werven van boeren en tuinders. We kregen van het VSB fonds en het Triodosfonds en door eigen bijdragen van de drie projectpartners, de middelen bij elkaar voor een 'voorverkenning' dat bestond uit het opbouwen van een netwerk. Eind 2002 begonnen we met de organisatie van de startdag van het netwerk van boeren en consumenten dat op 1 februari 2003 gehouden werd. Joost Guijt werd op dat moment vervangen door Francesco Melita, die niet meteen aansluiting kreeg als mede initiatiefnemer.

Uit de bestanden van Biologica, Adopteer een Koe, CLM praktijknetwerk en de BD vereniging werden ongeveer 250 boeren en tuinders geselecteerd die al met consumenten bezig waren en die werden medio 2002 aangeschreven. Op die wervende uitnodiging ontvingen we 55 reacties van geïnteresseerde boeren en tuinders. Dat was meer dan we als initiatiefnemers dachten aan te kunnen, want we hadden ons ingesteld op 20. Dus besloten we dat er een selectie moest plaatsvinden. Omdat we niemand wilden uitsluiten spraken we van een binnencirkel en een meedenkende en meelerende buitencirkel.

De startdag werd gehouden op de Eemlandhoeve in Bunschoten dat was bedekt door 20 cm sneeuw. Niet alle genodigden hadden het aangedurfd te komen, maar evengoed was het een drukbezochte dag. Behalve een inhoudelijke verkenning werd er op de startdag ook een begin gemaakt met de selectie van bedrijven in de binnencirkel. Na de startdag zetten wij als initiatiefnemers de selectie voort van bedrijven met wie wij wilden samenwerken. Maar de samenwerking binnen het team zelf bleek een belangrijker vraagstuk op dat moment. De verhoudingen waren verstoord en er was onvoldoende onderling vertrouwen voor samenwerking op dezelfde basis. Er werd een 'oplossing' gevonden maar we gingen vleugellam door. Het projectvoorstel dat ik schreef was ontzield en er werd geen financiering gevonden voor een tweede fase. Gaande 2003 vielen er geselecteerde bedrijven af. Op 1 november organiseerden we een tweede netwerkdag op het landgoed Boekesteijn in 's Graveland met wat financiering van de provincie Gelderland. Daar bleek dat de bedrijven ondanks het uitblijven van projectfinanciering door wilden. De deelnemende bedrijven in het netwerk werden mede initiatiefnemer en dat kwam tot uitdrukking in het aangepaste projectvoorstel van begin 2004. Joachim Deru verscheen op de tweede netwerkdag op het toneel als initiatiefnemer. Als student van

de Wageningen Universiteit organiseerde hij in het voorjaar van 2004 vier bijeenkomsten (op de Kemphaan, De Stek, het Groene Spoor, en de Beekhoeve) en trok hij aan een wervende folder die de boeren en tuinders aan hun klanten konden uitdelen. Ook interviewde hij klanten van een drietal bedrijven en ondersteunde mij bij het schrijven van projectvoorstellen. Want in het begin van 2004 begon ook de samenwerking met Jaap Meijer die trok aan een regioprogramma Green Valley vanuit de Coöperatie Stadteland in die april 2004 werd opgericht. Gaande 2004 werd burgerparticipatie binnen dat regioprogramma tot een belangrijke tweede peiler, naast verbreding. In de zomermaanden werd duidelijk dat Biologica geen zin had om nog langer in het project te investeren. De samenwerking tussen CLM en Stichting Milieubewustzijn werd aansluitend geïntensiveerd. Op 16 oktober 2004 organiseerden deze partners een netwerkdag op de Hamster Mieden in Drogeham (Friesland). De reisafstand bleek een belemmering voor de deelnemende bedrijven, maar de interactie tussen de aanwezigen was nuttig en leerzaam voor iedereen.

1.3.3 Netwerk van deskundigen

De drie Pergola Associaties de Oosterwaarde in Diepenveen, De Nieuwe Ronde in Wageningen en de Aardvlo in Utrecht zijn ervaringsdeskundigen voor het netwerk. Maar ook de ervaringen binnen het project Adopteer een Koe zowel op bedrijfsniveau als op het niveau van het netwerk zijn belangrijk.

1.4 Verandering van doelen

Je kunt zeggen dat we sinds 2001 van een oriëntatiefase naar een onderzoeksfase zijn gegaan en dat we eind 2004 aan het begin van de experimenteerfase staan. De doelen zijn in deze fasen veranderd.

1.4.1 Doelen in de orientatiefase

Begin 2002 werden in het projectvoorstel dat bij het VSB fonds en Stichting Doen werd ingediend de volgende twee doelen gesteld:

1. Versterken en verbreden van Community Supported Agriculture in Nederland.

Daartoe:

- Ontwikkelen van innovatieve en (in Nederland) kansrijke CSA concepten;
- Ontwikkelen van voldoende 'kritische massa' van vernieuwende initiatieven op het gebied van de relatie tussen producent en consument;

2. Gebruiken van ervaringen met de Nederlandse varianten van Community Supported Agriculture voor educatieve doeleinden.

- Wij willen de vernieuwende initiatieven op het gebied van de relatie tussen producent en consument een van de katalysators laten zijn van een landelijk debat over de rol van de landbouw in Nederland.

Wij zagen de twee doelstellingen als complementair want als de initiatieven sterk zijn, is het mogelijke effect op het nationale debat groter. Omgekeerd geldt ook dat als er meer over de initiatieven wordt gepraat en geschreven, het aantal initiatieven en de kracht ervan kan toenemen.

Terugkijkend op deze doelen kun je zeggen dat wij ons niet bewust zijn geweest naar de mogelijke vraag vanuit de samenleving. De doelgroep die wij voor ogen hadden die van de resultaten van het project zouden profiteren waren (biologische) boeren en tuinders. Op dat niveau ging het om een realisatieproces van CSA. Maar

de vraag kwam niet bij hen vandaan maar kwam uit onszelf. Voorafgaande aan het realisatieproces was ons primaire doel dus voor een leerproces. De resultaatvoorstelling van dat leerproces was niet helder, want we wisten wel wat CSA op zijn Amerikaans inhoudt, maar hadden geen duidelijke beelden bij wat CSA 'op zijn Nederlands' zou inhouden. We wilden het leren over en realiseren van CSA in Nederland niet alleen voor onszelf maar voor een niet duidelijk gedefinieerde doelgroep: namelijk iedereen die zich met de ontwikkeling van de landbouw bemoeit. Onze resultaatvoorstelling op maatschappelijk niveau was dat vraagstukken op het gebied van financiering van de landbouw en de prijsopbouw van landbouwproducten in de keten met behulp van CSA op de agenda zouden kunnen komen.

1.4.2 Doelen in de onderzoeksfase

In het voortraject werden de volgende vier doelen geformuleerd:

1. Twintig initiatieven te werven die de komende drie jaar aan de ontwikkeling van de Community Supported Agriculture willen werken.
2. Per initiatief de plannen concreet te maken zodat ze in een gezamenlijk projectvoorstel opgenomen kunnen worden.
3. Het projectvoorstel (van februari 2002) aan te passen aan de wensen van de initiatiefnemers.
4. Co-financiers te interesseren voor het project voor gezamenlijk minimaal €80.000, aanvullend op de €80.000 van het VSB fonds. Met de toezegging van in totaal €160.000 willen we de tweede stap in het project zetten. De derde stap zal zijn het project zo uit te bouwen dat de doelen zoals gesteld in het projectvoorstel (van februari 2002) gehaald kunnen worden. We verwachten dat de daarvoor benodigde middelen in de derde fase nogmaals €160.000 bedragen.

De eerste drie doelen betekenden een herformulering van de eerste drie activiteiten uit het eerste projectvoorstel die gericht waren op het werven en selecteren van bedrijven.

Een niet expliciet doel in deze fase bleek het verhelderen van wat wij in de Nederlandse situatie onder participatie verstaan.

1.4.3 Doelen in de experimenteerfase

Eind 2004 is een nieuw projectvoorstel ingediend in het kader van het regioprogramma Green Valley. In dat voorstel is het uiteindelijk doel geformuleerd als het versterken van de sociaal-culturele, economische en ecologische duurzaamheid 10.000 tot 15.000 verbredende agrarische ondernemingen in Nederland. Het operationele doel van dit project is om 10 lokale boer consumens verbanden (pilots) in D2 of POP gebieden van de regio Gelderland en Overijssel op te bouwen, die een voorbeeld functie vervullen. Daarbij wordt samengewerkt en voortgebouwd op activiteiten van het bestaande landelijke netwerk van LBC verbanden, het Adopteer een Koe project, Stichting Landjuwelen en de Vereniging van biologische melkveehouders de Dageraad in het Groene Oosten.

Deze vier netwerken willen in dit project gezamenlijk een verdiepingsslag maken ten behoeve van de 10.000-15.000 verbredende agrarische ondernemingen in Nederland, gericht op het verbeteren van de levenskwaliteit van consumenten, dieren, bodem en cultuurlandschappen.

De verdiepingsslag betekent in eerste instantie een herbezinning op relaties die mensen hebben tot landbouw en voeding, natuur en landschap, wonen, zorg en welzijn en leren en zingeving. De boerderijen en tuinderijen bieden voor deze herbezinning een laagdrempelige ingang. Want op multifunctionele boerderijen kunnen

deze aspecten harmonieus samenkomen. De nieuwe inzichten zullen daarna in transitieprocessen leiden tot verduurzaming van de landbouw en nieuwe functionele betrekkingen met de samenleving.

Het project heeft als doelen:

- Verder innoveren van de manier waarop boer (in) en burgers en andere partijen zich tot elkaar verhouden (van een consumptieve relatie naar een participatieve en elkaar ondersteunende relatie) in de richting van nieuwe functionele betrekkingen;
- Kennis en ervaring vastleggen, opbouwen en uitbouwen over het organiseren van burgerparticipatie in de landbouw (de 'know how') hetgeen resulteert in het uitbouwen van bestaande en realiseren van 10 nieuwe LBC's in de provincie Gelderland (5*) en Overijssel (5*) in D2 of POP gebieden vanuit bestaande praktijkervaring;
- Overdracht van kennis over burgerparticipatie aan 70 andere (agrari-sche/plattelands) ondernemers en burgers uit de vier deelnemende netwerken en andere geïnteresseerden in Overijssel en Gelderland.
- Ontwikkelen van een overdraagbare formule van lokale boer consumens verbanden die in andere delen van Nederland toegepast kunnen worden ter versterking van de woon-, werk- en leefomgeving en culturele identiteit van diverse stad-land regio's.

De doelen sluiten nog steeds niet aan bij een concrete vraag vanuit de samenleving, maar sluiten wel aan bij een waarneembare onderstroom in de samenleving die vraagt om meer levenskwaliteit door functionele integratie van behoefte aan voeding, natuur en landschap, wonen, zorg en welzijn en leren en zingeving. De doelgroep is ten opzichte van begin 2002 duidelijk verbreed naar boeren en burgers die hun betrokkenheid ook als consument inhoud geven (samengevat met de term consumens). Het gaat hierbij dus om een leerproces die de onderstroom tot uitdrukking brengt. Voor zover het project aansluit bij concrete vragen van boeren gaat het nog steeds om een realisatieproces. Er zijn vier netwerken van boeren en burgers die hebben uitgesproken in zo'n leerproces georganiseerd te zijn. De resultaatvoorstelling is daarbij duidelijker geworden. Het resultaat is dat we kennis hebben over HOE je de participatie van consumensen – in de vorm van meedenken, meewerken en meefinancieren- organiseert. Die kennis is zo concreet dat het overdraagbaar is aan andere mensen. En die kennis is zo algemeen geldig dat het niet alleen door boeren en tuinders maar ook door (plattelands)ondernemers in andere sectoren (bijv. zorg, recreatie, educatie) gebruikt kan worden.

De doelstelling rond maatschappelijk debat is vervallen in dit project, en verplaatst naar een ander project binnen het regioprogramma Green Valley dat is gericht op kennisontwikkeling en kennisuitwisseling. In het kader van dat 'Integrated project' wordt samengewerkt met de universiteiten van Wageningen en Tilburg.

1.5 Verandering van organisatie

De organisatie heeft betrekking op de afsprakenstructuur ten aanzien van activiteiten die worden verricht, taken die worden uitgevoerd, functies die worden vervuld, grenzen die worden gesteld en bevoegdheden die worden gegeven (Bekman en van Rijswijk, 1992).

1.5.1 Verandering van activiteiten en taakverdeling

In het projectvoorstel dat in 2002 werd ingediend werden 13 activiteiten voorgesteld. De eerste zeven hadden betrekking op het eerste doel: CSA initiatieven versterken en het aantal CSA initiatieven te vergroten:

1. Een debat organiseren met organisaties waarin potentiële initiatiefnemers te verwachten zijn over kansrijke aspecten van het concept Community Supported Agriculture voor Nederland.
2. Voorlichting van potentiële initiatiefnemers over kansrijke aspecten van CSA en over de begeleiding die vanuit het project gegeven kan worden.
3. Werving en eerste selectie van potentiële initiatiefnemers.
4. Het bieden van één-op-één begeleiding aan ten minste twintig nieuwe initiatieven.
5. Het organiseren van uitwisseling tussen de initiatieven onderling.
6. Het elektronisch vastleggen van ervaringen.
7. Tussentijdse evaluatie en aanpassing van de werkwijze na een jaar.

Deze zeven activiteiten zouden vooral door CLM en deskundigen worden uitgevoerd.

Zes activiteiten hadden betrekking op het tweede doel: de ervaringen met CSA initiatieven gebruiken voor educatieve doeleinden:

8. Voorlichtingsacties voor burgers/consumenten tijdens de open dagen die Platform Biologica jaarlijks organiseert.
9. Voorlichtingsmateriaal voor burgers/consumenten in het tijdschrift Smaakmakend (oplage 80.000) dat door klanten in het natuurvoedingskanaal wordt gelezen.
10. Instructiematerialen ontwikkelen met tips over het opzetten en draaiend houden van een CSA.
11. Persberichten bij bijzondere gebeurtenissen
12. Een website met informatie over Community Supported Agriculture gekoppeld aan de website van het Platform Biologica en het CLM.
13. Netwerken in de landbouw en voedingssector informeren over bestaan van de initiatieven en de relevantie daarvan voor een duurzame multifunctionele landbouw in Nederland.

Deze zes activiteiten zouden vooral door Biologica worden uitgevoerd.

In het voortraject werden vier activiteiten uitgevoerd:

- Diverse initiatiefnemers werden uitgenodigd om met een voorstel te komen aan welke verbinding boer en consumenten ze de komende drie jaar wilden werken en hoe ze dat wilden aanpakken.
- Werving onder sectoren die niet goed vertegenwoordigd waren in Adopteer een Koe om voorstellen in te sturen;
- Organiseren van een bijeenkomst op 1 februari 2003 met 20 geselecteerde initiatieven. Het doel van de bijeenkomst is de 'kiemkracht' van de initiatieven te verkennen en te versterken, om de individuele en het gezamenlijke plan te verbeteren.
- Projectvoorstel aanpassen en co-financiers interesseren voor de tweede fase van het CSA project.

De eerste drie activiteiten vervingen de eerste drie van het oorspronkelijke voorstel van februari 2002. Ze werden door CLM, Biologica en StiM gezamenlijk uitgevoerd. De vierde activiteit werd vooral door CLM uitgevoerd.

In het projectvoorstel dat eind 2004 werd ingediend werden de volgende activiteiten voorgesteld.

- 1 Het ontsluiten van kennis en ervaring over burgerparticipatie in de vorm van instructiematerialen die toepasbaar zijn voor andere bedrijven en burgers en openbaar maken daarvan (via internet en in geprinte vorm);
- 2 Ervaring opbouwen met burgerparticipatie op land- en tuinbouwbedrijven en realiseren van LBC's;

Bij beide werken we samen met Hogeschool Windesheim Zwolle door het inzetten van studenten duurzaamheid werkend leren te bevorderen (in het kader van hun programma Duurzaam Ondernemen).

- 3 Verdieping van de kennis en ervaring van 10 voorbeeldbedrijven tot volwaardige LBC's met ieder een participatie van gemiddeld 200 burgers;
- 4 Drie verdiepingsblokken burgerparticipatie in de landbouw geven voor plattelandsondernemers en burgers uit de vier deelnemende netwerken en andere geïnteresseerden in Gelderland en Overijssel;
- 5 Disseminatie van de ervaringen via internet en een nieuwsbrief.

Ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel wordt er nadrukkelijker aangesloten bij bestaande ervaringen in binnen en buitenland. Er worden geen 20 maar 10 initiatieven begeleid, maar er wordt daarnaast wel met netwerken van boeren en burgers samengewerkt. De reflectie op leerervaringen op bedrijfsniveau wordt daarvoor ingebed in bestaande structuren, en dat kan doorgaan als het project is afgelopen. Ook wordt de aansluiting van deze ontwikkelingen op bedrijfsniveau met de samenleving door samenwerking met deze netwerken groter. Op het gebied van disseminatie zijn de bijzondere media die Biologica gebruikt zoals Smaakmakend vervangen door de Koevoet, en is een grotere nadruk op de website komen te liggen. De communicatie met de burgers verloopt vooral via de bedrijven, en minder landelijk. Biologica vond het ook moeilijk om landelijk over burgerparticipatie te communiceren in Smaakmakend. In de Ekogids van Biologica is er wel een categorie LBC gemaakt en die blijft. Verder is de disseminatie meer direct gericht op de doelgroep van initiatiefnemers via de drie verdiepingsbijeenkomsten. De bijdrage aan het maatschappelijk debat verloopt via de meewerkende netwerken. We verwachten door de deelname in het regioprogramma Green Valley meer 'free publicity' dan op basis van een eigenstandig project verwacht kan worden. Bovendien wordt er parallel in een ander project in het regioprogramma Green Valley veel aandacht besteed aan kennisontwikkeling en kennisuitwisseling. Daardoor zal de bijdrage aan maatschappelijk en wetenschappelijk debat groter worden dan in het oorspronkelijke voorstel was voorzien.

1.5.2 Verandering van grenzen

De grens die Biologica stelde aan de deelnemende bedrijven was dat ze biologisch of biologisch-dynamisch moesten zijn of tenminste in omschakeling. Ik kon me daar aanvankelijk goed in vinden omdat ik veronderstelde dat participatie van burgers het beste van de grond komt op bedrijven die qua productiemethode de toets der kritiek kunnen doorstaan. In het project Adopteer een Koe was echter een andere insteek gekozen. Niemand werd bij voorbaat uitgesloten, maar de deelnemende boeren werden wel gebonden aan de afspraak dat ze zouden verduurzamen op ecologisch, sociaal en economisch gebied. Toen Stichting Milieubewustzijn aanschoof als projectpartner wrongen die twee benaderingen. Uiteindelijk werd besloten om de aanvankelijk gekozen benadering vast te houden, maar met de pijn dat een zeer geschikte Adopteer een Koe bedrijf dat niet biologisch is, niet in de binnencirkel deel mocht nemen. Toen Biologica zich medio 2004 terugtrok is besloten de lijn van Stichting Milieubewustzijn te volgen.

1.6 Verandering van beleidsopvattingen

Bij beleid gaat het om opvattingen van meer principiële aard die in ons denken, beleven en handelen zijn verankerd. We onderscheiden gedacht beleid, beleefd beleid en gedaan beleid. Anders gezegd: Wat denken we ervan, wat voelen we erbij en wat deden we? Het is de kunst van het handelen om in elke situatie met de principiële uitgangspunten rekening te houden en zoveel mogelijk te integreren (Bekman en van Rijswijk, 1992).

Aanvankelijk was de insteek dat ik als initiatiefnemer boeren en tuinders zou begeleiden en adviseren in het opzetten van een LBC verband, veronderstellende dat ik daarin maatwerk zou kunnen leveren. De opvatting dat ik het wel weet en de boeren en tuinders niet heeft plaats gemaakt voor de opvatting dat niemand het weet ofwel dat we allemaal een beetje weten. We zijn gezamenlijk aan een zoektocht bezig. Het is daarom raadzaam de puzzelstukjes te zien die iedereen aanlevert en die puzzelstukjes gaandeweg in elkaar te passen tot het hele beeld te voorschijn komt.

Ik ben aan de postdoctorale opleiding cocreatie en cocreatiewetenschappen begonnen omdat ik verwachtte in de opleiding theorieën en methodieken aangereikt te krijgen om mijn vraag HOE die LBC verbanden te ontwikkelen te beantwoorden. Door de opleiding is mijn beleidsopvatting verschoven in de richting van cocreatie. Wat dat is kunt u lezen in artikel dat ik met mijn medestudenten Thierry de Wijn en Saskia Bosman heb geschreven.

Gaandeweg hebben ik ontdekt dat het bij het HOE doen we het gaat om aantrekken, verbinden door afspraken te maken en vervolgens samen doen. De kunst is aan te trekken van binnenuit, dat wil zeggen vanuit het ideaal dat in een boer of tuinder leeft dat hij met consumensen hoopt te realiseren. De boer of tuinder is dan authentiek in wat hij of zij denkt, beleeft en doet. LBC verband zijn is dan meedelen, meebeleven en meedoen. Dat is een principiële ander uitgangspunt dan marktonderzoek doen en vervolgens leveren wat de consument vraagt.

In de twee netwerkbijeenkomsten in 2003 vroegen we van de boeren en tuinders om een burger mee te nemen waarvan zij veel steun ervaren. Want we wilden vanaf dag 1, een netwerk zijn van boeren en burgers. Hoewel de burgers een goede inbreng hadden bleken ze zich niet helemaal thuis te voelen in het landelijke netwerk. We zijn nog aan het zoeken hoe we burgers op een gezonde manier kunnen betrekken. Een mooi voorbeeld is een burger die haar professionele kwaliteiten op het gebied van communicatie zowel in het landelijke netwerk als op (haar) bedrijf heeft aangeboden. Ze heeft binnen het netwerk een workshop communicatie gegeven.

Afgezien van dat voorbeeld, is de aandacht nu nog grotendeels gericht op de vraagstukken die bij boeren en tuinders leven, en zij staan in het centrum van de LBC verbanden. Drie van de vier bijeenkomsten in het voorjaar van 2004 werden vrijwel alleen door boeren en tuinders bezocht. Ik vind het een uitdaging om het daarbij niet te laten en burgers bij het netwerk te betrekken. Misschien door een nieuwe insteek te kiezen.

Het is bijvoorbeeld denkbaar dat een LBC verband niet uitsluitend om de boer of tuinder draait maar dat burgers in de binnencirkel stappen en verbonden met het ideaal van de boer hun eigen idealen realiseren. Dat betekent dat er ruimte is voor extra bedrijvigheid en dat het gaat om de afstemming daartussen. Op het melk-

veehouderijbedrijf Ruimzicht in Halle beginnen in 2005 twee ondernemers mee te werken. Eén aan de opzet van een tuinderij en de ander aan een zorgtak. Die koers is versterkt in een ontwerp voor de Buurderij (zie volgende hoofdstuk).

1.7 Verandering van tijd

Door de aard van het vraagstuk, kadernieuwend, betreft het een kadernieuwend proces, waarbij de activiteiten voortkomen uit initiatieven van mensen die het proces op nieuwe wijze willen realiseren en dus een nieuwe koers zoeken. In tegenstelling tot onderhoudsprocessen en oplossingsprocessen die op grond van eerdere ervaringen gepland kunnen worden, kunnen kadernieuwende processen niet nauwkeurig gepland worden. Door de onbekendheid met de vraagstelling moet de koers van het proces stap voor stap worden gezocht. Alleen op basis van de eigen ervaring kan de eerstvolgende stap worden gepland (Bekman en van Rijswijk, 1992).

Om financiering te kunnen vinden voor het proces hebben we aanvankelijk tegen de aard van het proces in, het proces proberen in te passen in een projectstructuur met begin en eindtijd en logische stappen. In het eerste projectvoorstel (februari 2002) gingen we uit van een driejaarlijks project, met duidelijk geplande activiteiten alsof we al wisten wat de verschillende activiteiten zouden opleveren en hoe ze elkaar zouden beïnvloeden. We hadden wel wat speelruimte ingebouwd voor tussentijdse aanpassingen door middel van jaarprogramma's. De beperkingen hiervan zagen we wat later wel in. We presenteerden daarom een projectvoorstel met een modulaire structuur. Extra modules zouden pas in werking treden als er in de basismodule voldoende vooruitgang was geboekt. De eerste module was het voortraject waarin het niet zozeer om het vernieuwingsvraagstuk zelf ging maar vooral om het werven van bedrijven die daarin wilden meedoen. In de praktijk na het voortraject is door het uitblijven van externe financiering het proces zelfzoekend geweest. Het projectvoorstel dat eind 2004 werd ingediend heeft de jaarprogramma en modulaire benadering verlaten. Door het project nadrukkelijker als een zoek- en leerproces te formuleren, komt de aard van het zoek- en leerproces beter tot zijn recht. Daarbij kan worden voortgegaan op de wijze van zoekend leren die in de praktijk is ingezet.

1.8 Verandering van middelen

Sinds 2001 zijn in eerste instantie vooral menselijke vermogens ingezet en nauwelijks andere hulpmiddelen. Wat tot nu toe tot stand is gebracht, komt van binnen-uit. Mensen hebben hun eigen tijd in het proces geïnvesteerd, en zullen dat ook alleen blijven doen als het proces voldoende oplevert. Er financiële steun voor het proces van het VSB fonds, het Triodosfonds en de provincie Gelderland. De organisaties die het proces tot nu toe mogelijk hebben gemaakt zijn CLM, Biologica en Stichting Milieubewustzijn. Biologica kon het niet langer opbrengen en CLM heeft als projectbureau ook zijn grenzen als het gaat om onbetaald werk verrichten. In het najaar van 2004 bleek dat ik die grens wel heb bereikt.

De uitdaging is om het zoekproces van LBC verbanden zelfdragend te laten worden. Het project Adopteer een Koe (AEK) is daarin al verder op weg. AEK heeft dezelfde zoekrichting als de LBC verbanden en intensievere samenwerking staat voor de deur. Daarom wil ik het volgende hoofdstuk besteden aan Adopteer een Koe.

2 Adopteer een Koe

Dit hoofdstuk is geschreven door Anne Stijkel, de initiatiefneemster van Adopteer een Koe vanuit Stichting Milieubewustzijn, Centrum voor Cocreatie.

2.1 Wat is Adopteer een Koe (AEK)

Drie jaar geleden zijn we 'vliegend', dwz vanuit het niets, in 10 dagen tijd, tijdens het dieptepunt van de Mond en Klauwzeer uitbraak (MKZ) gestart vanuit de noties 'crisis als kans', 'uit de onmacht in de kracht', op basis van onze eigen – financiële – reserves, met als doel twee werkwoorden: 'verbinden' en 'verduurzamen'. Daarbij vele burgers en vervolgens ook boeren rakend op de (emotionele) onderstroom dat verdergaande vervreemding – in dit geval in/van de landbouw en in relatie tot ons voedsel – een doodlopende weg is die vraagt om verkenning van nieuwe wegen. Wegen van verbinding ('van binnen naar buiten') en van commitment (wederkerigheid, win-win voor alle betrokken partijen) als weg naar verduurzaming. Anno 2004 vormen 70 boeren en 2000 burgers inmiddels ware vriendenkringen. Daarbij ging en gaat het niet alleen om boeren met een kring van adoptievrienden, maar ook om 'boeren helpen boeren', biologisch en gangbaar, om verduurzamen, ondersteund door onze stichting, met communicatiemiddelen als de site www.adopteereenkoe.nl en het 5 maal per jaar verschijnende nieuwsblaadje De Koevoet ('breekijzer'). En niet onbelangrijk: vanaf 1 september 2004 is het project (vrijwel) zelfdragend! De boeren willen ons niet kwijt en gaan vanaf 1 september 2004 contributie betalen. Kortom, een geslaagde driehoeksrelatie, waarin de burgers de boer betalen opdat de boeren verduurzamen en de burgers als vrienden mogen proeven aan het 'boeren', en wij als stichting (f)luisteren, matchen, 'mediaten', administreren, en faciliteren in gezamenlijk inspirerend (verder) leren. En tot onze vreugde heeft goed voorbeeld al goed doen volgen, getuige onder andere 'adopteer een kip' en 'adopteer een appelboom'!

2.2 Adopteer een Koe in de praktijk

De boer organiseert twee keer per jaar een dag voor de adoptievrienden. Op die open dagen vindt er een uitwisseling plaats. Wisselwerking tussen adoptievriend en boer heeft geleid bij boer Jan Vrolijk tot het initiatief om kalfjes langer bij de moederkoe te laten. Het eerste waar een 'gewone' burger namelijk naar vraagt is: 'Waarom zijn de kalfjes niet bij de moeder?'

Het experiment van Jan Vrolijk heeft geresulteerd in samenwerking met het Louis Bolkinstituut. Er lopen nog onderzoeken op zijn bedrijf, maar als die er goed uitkomen schept dat precedenten voor de gangbare landbouw. Burgers zijn enthousiaster dan collega-boeren die de bui al voelen hangen...

Boer Koos van der Laan is er echter nu ook ingestapt. Hij kon 16 ha land erbij kopen en durft het experiment aan om kalfjes bij de koeien te laten wetend dat Jan Vrolijk het ook heeft gedaan.

Het project Adopteer een Koe fungeert ook als een netwerk van boeren. Jaarlijks zijn er twee boerendagen. Uit die contacten vloeien bezoeken over en weer voort. Bedrijfsbezoeken die boeren elkaar brengen zijn ongelooflijk nuttig. Vaak de kleine

tips zijn het nuttigst. Bijvoorbeeld om regenwater op te vangen in de stal in plaats van met de tuinslang de waterbak te vullen. Twee bedrijfsbezoekverslagen zijn opgenomen in de Koevoet.

Uit het student-rapport van communicatiewetenschapster Maria van Maanen, over beelden van 'burgers over AEK-boeren' en 'AEK-boeren over burgers' blijkt uit de interviews met boeren dat boeren behoefte hebben aan een voorlichtingsfunctie vanuit idealen en ideeën. Het uitdragen van de biologische manier van bedrijfsvoering, consumeren, het creëren van betrokkenheid. Contact met burgers is belangrijk. Boeren stuiten op een heleboel onkunde. Bijvoorbeeld dat mensen van de overkant geen idee hadden waar de koeien 's winters waren. Ze dachten dat de koeien 's winters verkocht werden en er 's zomers weer nieuwe gekocht werden. Begrip bijbrengen van het boerenbedrijf. 'Mensen zien bij ons al het werk dat we doen, en als ze daar meer begrip van krijgen, zien hoe koeien gevoerd worden en horen hoe dat op andere bedrijven gaat (gangbare) krijgen ze helemaal meer begrip voor de biologische sector. Wie weet gaan ze dan ook andere dingen halen bij de natuurvoedingswinkel. Ook de huisverkoop neemt toe als mensen weten waar de producten vandaan komen. Verder willen boeren zich 'in andere levens mengen': door het wegvallen van boerengemeenschappen, toegenomen mediamogelijkheden, wegvallen van grenzen zoeken zij naar sociale verbindingsmogelijkheden. Het blijkt ook dat dilemma's besproken worden met adoptievrienden. zoals: 'als de consument niet biologisch koopt, dan kunnen we niet biologisch boeren'. Er is dus wederzijds commitment nodig en daar wil de biologische boer graag aan bijdragen.

Uit interviews met burgers komt naar voren dat de eerste indruk van AEK is dat het leuk en grappig is. "Je hebt het gevoel dat je concreet bijdraagt, dat is anders dan alleen maar geld storten. Al gauw gaat het over in gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voelen. 'Niet schoppen, maar scheppen', dat spreekt mij aan. Je kunt wel zeuren om wat er allemaal niet goed is, maar nu kun je echt iets doen. Wij zijn allemaal lid van de landbouwverenigingen, 10 jaar geleden hebben we er met zijn allen voor gekozen. Het is heel erg dat het zo mis is gegaan met die MKZ. Daar zijn we samen verantwoordelijk voor".

Maar ook: "ik ben niet van alles op de hoogte. Als stadsmens lees je de krant, maar je moet zelf eigenlijk proberen uit te vissen wat dan echt waar is. Hoe doe je dat? Alleen maar door betrokken te zijn en te vragen; met zo'n project als AEK vind je een beetje meer uit wat er aan de hand is.

Waarom is het belangrijk om boerderijdagen te bezoeken:

- We willen de kinderen leren dat het vlees niet uit de supermarkt komt en de melk niet uit een pak
- Kinderen krijgen veel te weinig te maken met waar het voedsel vandaan komt
- We kunnen zien wat er met de koeien gebeurt, waar ze staan. We betalen meer voor het vlees, maar we weten waar het vandaan komt, in de supermarkt ben je niet zeker wat je krijgt.
- -e raakt steeds meer betrokken.

Wat is er nog meer gegroeid?

- er werken vrijwilligers bij veel boeren, adoptievrienden die zich daadwerkelijk willen inzetten voor de boerderij, of het nou om schilderwerk, schoonmaakwerk, stal uitmesten, zuringsteken gaat...
- de kring adoptievrienden heeft een binnencirkel van mensen die altijd komen, producten afnemen en enthousiasmerend werken
- er is maatwerk in de boerderijdagen, dat wil zeggen dat iedere boer de boerderijdag organiseert vanuit zijn eigen wezen, met respect voor zichzelf

dus..geen uniformiteit. Je ziet dat er boeren zijn die initiatieven van burgers honoreren. Er worden films gedraaid over het boerenbedrijf van jaren geleden, fietstochten georganiseerd, schildercursussen (koeien schilderen), knuffelcursussen (speciale boer).

- ook zie je nu dat burgers speciaal om dingen vragen zoals een boer die 'biest' heeft of Schotse Hooglanders of alleen zwartbonte koeien omdat de familie die vroeger zelf had. Dat betekent steeds meer 'maatwerk' waardoor de betrokkenheid groeit.
- enorme toename van het aantal kalfjes dat voor kleine kinderen geadopteerd wordt: de toekomstige generatie wordt kennelijk van belang geacht! Er zijn ook adoptievriendkinderen die meehelpen op de boerderij.
- burgers switchen ook van de ene boer naar de andere. Zien na 3 jaar dat het ook anders kan en kiezen voor een boerderij die beter bij hen past.
- burgers zoeken naar mogelijkheden om hun betrokkenheid te vergroten. Zo willen sommige burgers dat hun adoptiekoe blijft leven en zoeken ze naar oude vanden koeienverblijven waar dat kan. Ook is er wel eens een koe verhuist van de ene boer naar de andere, die de adoptievriend dan gekocht heeft!

Tot slot, AEK is uniek in landbouwkringen omdat het gangbare, biologische en biologisch-dynamische boeren verenigt.

2.3 AEK en multifunctioneel landgebruik en kwaliteit van leven

'Adopteer een koe' wil dóór, niet zozeer gericht op kwantiteit, meer van hetzelfde (hoewel elke burger of boer die mee wil doen mee mag doen), maar op het maken van een 'systeemsprong'. Door het verbinden van dat wat bijna voor het oprapen ligt: het creëren van een vlechtwerk van vernieuwende, levende initiatieven als adopteer een koe, een kip, een appelboom; van 'adoptereren' naar steviger 'associëren' tussen boeren en burgers op bedrijfsniveau (in geld, geest of menskracht). Maar ook verbreden van de associatie tussen verenigingen van boeren, natuurverenigingen, zorgsectoren, zodat het niet meer alleen over landbouw of natuur of werk of zorg of recreëren gaat, maar over gemeenschappelijk landgebruik en kwaliteit van leven (met belevingswaarde en zingeving). Zodat de nichemarkten samen veelzijdige (diverse), veelkleurige (multiculturele) en natuurlijke Super Markten vormen, een levend landschap met levenskunstenaars, en waarin multifunctionaliteit niet meer een begrip is, maar een doorleefde en doorvoelde werkelijkheid.

3 Van LBC en AEK naar levende landcultuur

Lokale Boer Consumens verbanden en Adopteer een Koe zijn een uitdrukking van en onderstroom van mensen die vraagt om verbinding en verduurzaming. Er is onderzoek gedaan naar die onderstroom door Ray en Anderson (2000). Zij noemen deze groep mensen 'Cultural Creatives': Mensen die op zoek zijn naar gemeenschappelijkheid, zich verantwoordelijk voelen voor méér dan alleen hun eigen hache en voor hun materiële welvaart, en daar mede vorm aan willen geven. Volgens onderzoek van Ray and Anderson zou 25-30% van de Nederlanders er toe behoren (zie www.culturalcreatives.org).

In dit hoofdstuk wil ik aangeven tot welke visie op de toekomst de cultuurverandering mogelijk kan leiden. Dat is mijn visie op een levende landcultuur.

3.1 Visie op de levende landcultuur in ons

Een levende landcultuur komt van binnenuit en is gebaseerd op wezenlijke menselijke behoeften. ¹ Wat is dan wezenlijk? Wezenlijk zijn al die behoeften die het leven bevorderen. Bijvoorbeeld:

- Behoeftte aan voeding, lucht, water en beweging waardoor het menselijk lichaam gezond kan functioneren. Functioneren in de zin van voedingsstoffen en energie opnemen, omzetten in bouwstoffen en energie, verbranden van energie en loslaten van afvalstoffen.
- Behoeftte om in natuur en landschap te zijn waardoor een mensen zich hun verbinding met de natuur kunnen herinneren en beleven.
- Behoeftte aan gezondheid en welzijn. Mensen hebben elkaar nodig om te kunnen leven (en zich voort te planten). Aan het begin en einde van een mensenleven is dat evident. Maar het is aangetoond dat mensen gezonder zijn en meer welzijn genieten als ze beschikken over ondersteunende (zorgzame) netwerken.
- Behoeftte aan leren en zingeving waardoor mensen bewust worden van wie ze zijn, wat ze willen (bijv. levensdoel), wat ze kunnen en wat hun relatie met andere mensen, natuur en heelal is. Hieronder reken ik ook de behoefte aan spelen en aan vieringen (bijv. geboorte en sterven)
- Behoeftte aan wonen en werken waardoor mensen zich veilig kunnen terugtrekken en kunnen werken aan het ontdekken en realiseren van hun levensdoelen.

Elk mens heeft deze behoeften dagelijks en leven van mensen krijgt kwaliteit als ze er in slagen deze behoeften op een natuurlijke wijze te vervullen. Natuurlijk in de zin van onderling verbonden en in een ritme dat bij hen past. Zelfbewustzijnontwikkeling leidt ertoe dat mensen gaan ontdekken wat voor hen wezenlijk is en hoe ze daar op een gezonde manier in de dagelijkse praktijk mee om kunnen gaan. Door zelfbewustzijn worden mensen autonomer ten opzichter van de situatie waarin ze leven. Want door bijvoorbeeld de regelgeving van de overheid en de 'verleidingen' van de markt worden we gedwongen of verleidt tot wenselijk gedrag. De verleiding van de markt werkt als volgt.

¹ Wezenlijk verschilt van wenselijk in de zin dat wezenlijk van binnenuit komt en wenselijk van buitenaf wordt ingeprent.

Persoonlijke waarden zijn het gevolg van een innerlijke rangschikking van de verschillende behoeften. Alle marktonderzoeksbureaus baseren zich op rangschikkingen van persoonlijke waarden van mensen. Waarden die hoog scoren worden geclusterd en uit die clusters leiden onderzoekers waardensegmenten af. Het NIPO bijvoorbeeld heeft de Nederlandse samenleving opgedeeld in acht waardensegmenten (Hessing-Couvret en Reuling 2002). Op basis van die waardensegmenten bepalen ondernemingen hun marketingstrategie en brengen ze producten en diensten voort die de mensen binnen deze segmenten in hun waarden bevestigen. Dat systeem heeft als groot voordeel dat consumenten handelingsperspectief krijgen geboden om hun waarden in het koopgedrag tot uitdrukking te brengen. Maar het kan ook een fuik betekenen voor koopdwang in een andere markt. Door groeiend zelfbewustzijn worden mensen zich van de diverse vormen van dwang bewust en kunnen ze daar mee omgaan zonder zichzelf geweld aan te doen.

3.2 Collectieve waarden

Wat een zelfbewust individu als dwang kan ervaren kan voor het collectief wenselijk gedrag zijn. Het zelfbewuste handelen dat is gericht op versterken van het leven botst met de cultuur die is gericht op overleven. In die cultuur is voor duurzame landbouw geen plaats. Terugkomend op mijn startvraag -Hoe creëren we duurzaam landgebruik van binnenuit mensen?- betekent mijn zoeken een transformatie van een op kwaliteit van leven gerichte cultuur.

Een cultuur is de uitdrukking van wat er in een collectief van mensen leeft aan waarden en overtuigingen. Dat gegeven stemt mij bescheiden om een levende landcultuur teveel dicht te timmeren. Ik wil daarom twee voorbeelden geven. Allereerst de waarden en overtuigingen die door Ray en Anderson zijn gevonden, en van waaruit zij de groep 'Cultural creatives' definieerden. Daarna principes voor participatieve ontwikkeling zoals geformuleerd en beproefd door de in Canada gebaseerde internationale organisatie Four Worlds.

Ray en Anderson definiëren Cultural creatives als mensen die instemmen met tenminste 10 van de volgende stellingen (Ray en Anderson 2000):

1. Houden van de natuur en zijn diep bezorgd over de vernietiging ervan.
2. Sterk bewust zijn van de mondiale problemen (zoals aardopwarming, regenwoud vernietiging, overbevolking, armoede) en willen dat daar meer aan gebeurt.
3. Bereid zijn ook zelf verantwoordelijkheid te nemen door meer belasting te betalen of door hogere prijzen te betalen voor producten die bijdragen aan de oplossing van deze problemen.
4. Het belangrijk vinden om sociale verbanden te ontwikkelen en te onderhouden.
5. Het belangrijk vinden om andere mensen te helpen en om hun unieke talenten tot uitdrukking te laten komen.
6. Vrijwilligerswerk doen.
7. Veel aandacht hebben voor zowel psychologische als spirituele ontwikkeling.
8. Spiritualiteit en religie als belangrijk beschouwen maar zijn bezorgd over de rol van religieuze rechten in de politiek.
9. Meer gelijkwaardigheid willen voor vrouwen in het werk, en meer vrouwen aan de leiding in het bedrijfsleven en de politiek willen zien.

10. Bezorgd zijn over geweld tegen en misbruik van vrouwen en kinderen in de wereld.
11. Willen dat overheden meer geld besteden aan onderwijs en welzijn van kinderen, opbouw van gemeenschappen en op ecologische duurzaamheid.
12. Ontevreden zijn met zowel rechts als links in de politiek en een nieuwe weg willen die niet een slap compromis tussen links en rechts is.
13. Tenderen naar een enigszins optimistische kijk op de toekomst en die de cynische en pessimistische opvatting wantrouwen die door de media wordt gepresenteerd.
14. Betrokken willen zijn bij het scheppen van een nieuwe en betere manier van leven in het land.
15. Bezorgd zijn over wat multinationale ondernemingen aan het doen zijn om winstgevend te kunnen zijn: problemen afschuiven op lagere schakels, het milieu en arme mensen in ontwikkelingslanden.
16. Hun eigen begroting en uitgaven onder controle hebben en niet bezorgd zijn over te hoge uitgaven.
17. Niet houden van de nadruk in de moderne cultuur op succes en 'het maken', op geld uitgeven en op rijkdom en luxe goederen.
18. Houden van mensen en plaatsen die exotisch en buitenlands zijn, en houden ervan te leren van andere levenswijzen.

Four Worlds principes voor participatieve ontwikkeling zijn (Bopp en Bopp, 2004):

1. Mensen kunnen hun wereld veranderen.
2. Ontwikkeling komt van binnenuit.
3. Heden van oud zeer is een noodzakelijk deel van ontwikkeling.
4. Geen visie, geen ontwikkeling, want visie trekt als een magneet naar ons potentieel.
5. Authentieke ontwikkeling is geworteld in de cultuur.
6. Alles is onderling verbonden.
7. Ontwikkeling ten koste van anderen is niet acceptabel en duurzaam want de mensheid is een familie.
8. De mensheid is een eenheid, de (schijnbare) gescheidenheid is de belangrijkste ziekte van de gemeenschap.
9. Geen participatie, geen ontwikkeling. Participatie gedefinieerd als de actieve deelname van hoofd, hart en energie van mensen in het ontwikkelingsproces.
10. Rechtvaardigheid: elk persoon heeft recht om te participeren en om een eerlijk deel van de opbrengst te ontvangen.
11. Mensen zijn zowel fysiek als spiritueel van natuur.
12. Duurzame ontwikkeling van mensen en gemeenschappen heeft een morele en ethische basis nodig.
13. Mensen leren hun leven lang.
14. Duurzaamheid betekent dat er geen afwenteling plaatsvindt in de tijd, op kapitalen en op de ruimte.
15. Menselijke vermogens en energie benutten we het beste door te bouwen op kracht en gericht op het positieve in plaats van te vechten tegen het negatieve.
16. De krachtigste strategie voor verandering is de verandering zichtbaar te maken in gedrag (walk your talk).

3.3 Uitdrukking van een levende landcultuur in leefstijlen

Begin 2003 werd ik geïnspireerd door een publicatie over wetenschappelijk oorzaken van mensen die honderd jaar en ouder worden en op die hoge leeftijd nog vitaal zijn (Willcox, Willcox en Suzuki 2001).

De tien belangrijkste bevindingen waarvoor in die publicatie wetenschappelijk bewijs wordt gezocht zijn:

- Jonge slagaders
- Lage kans op hormoonafhankelijke kanker
- Sterke botten
- Scherpe geesten
- Slanke lijven
- Natuurlijke menopauze
- Jeugdige geslachtshormonen
- Minder schade door vrije radicalen
- Uitstekende psycho-spirituele gezondheid
- Integrale gezondheidszorg

Willcox, Willcox en Suzuki toonden aan dat dit fenomeen vooral aan leefstijlfactoren toegeschreven dient te worden. Dus er bestaan voorbeelden van op de kwaliteit van leven gerichte leefstijl. De levende landcultuur wordt op individueel niveau al geleefd. Volgens de auteurs Willcox, Willcox en Suzuki zijn vier leefstijlfactoren doorslaggevend: voeding, beweging, integrale gezondheidszorg en psycho-spirituele zienswijzen. Die leefstijlfactoren sluiten aan bij de vijf bewustzijnniveaus van mensen: fysiek, emotioneel, mentaal, spiritueel en essentie (hoger zelf). Door op deze niveaus goed voor jezelf te zorgen verbetert de levenskwaliteit tot op hoge leeftijd.

3.4 Uitdrukking van een levende landcultuur in systemen

Uiteindelijk wens ik dat mensen de samenleving transformeren van overleven naar kwaliteit van leven. Die transformatie komt van binnenuit. Begint bij op leven gericht zelfbewustzijn en op leven gerichte leefstijl en werkt door in een cultuurverandering op collectief niveau (onderstromen) die uiteindelijk onze collectieve systemen van denken, beslissen, beleven en doen transformeren. Die transformatie begint op kleine schaal en de kiemen daarvan zijn zichtbaar (zie de bijlage kiemen en onderstromen). Maar kiemen worden in hun ontwikkeling belemmerd door het oude systeem. Het volgende hoofdstuk beschrijft een aantal uitdagingen op systeemniveau.

4 Uitdagingen op systeemniveau

Dit hoofdstuk is geschreven door Sander Tideman naar aanleiding van een bijeenkomst met Anne Stijkel, Piet de Kroon, Hank Monrobey en mij. Er worden collectieve gedragspatronen beschreven die mensen gevangen houden in overleven.

4.1 Inleiding

Het karakter van de Groene Ruimte en de landbouw is drastisch veranderd. Er is een complex aan factoren aan te wijzen die hierin een rol hebben gespeeld. Wij zien de volgende hoofdoorzaken:

1. het financieel economische systeem
2. technologische vooruitgang / schaalvergroting
3. vercommercialisering van de media en cultuur

De afgelopen decennia zijn de veranderingen hard gegaan, met name door technologie, schaalvergroting en commercialisering van veel delen van de samenleving. De groene ruimte is nu een integraal onderdeel geworden van de mondiale voedselketen, en daarmee ook van het mondiale financieel-economische systeem. Enerzijds heeft technologische vooruitgang aan de karakterverandering bijgedragen. Anderzijds is ook het financieel-economisch systeem *zelf* dat de landbouw heeft gevormd. Kapitaal maakte technologische vernieuwing niet alleen mogelijk, maar dwong het ook af. Dit wordt vaak over het hoofd gezien. Maar begrip hiervan, is ons inziens essentieel teneinde het systeem met betrekking tot de groene ruimte te verbeteren.

4.2 Theoretische basis

Bij het nadenken over het bestaande systeem van onze samenleving, is het handig het model van de vier kwadranten (Wilber 1996), te hanteren, omdat deze het geheel van de menselijke werkelijkheid omvat.

	Intern	Extern
Individu	Waarden	Gedrag
Groep	Cultuur (Groepswaarden)	Systeem (collectief gedrag)

Alle vier kwadranten hebben invloed op elkaar: interne waarden bepalen extern gedrag, maar extern gedrag heeft ook invloed op (ander's) waarden. Het collectief aan individuele waarden kan men cultuur noemen, maar deze cultuur heeft ook invloed op individuele waarden. Wanneer (gewenst of ongewenst) individueel gedrag wordt vastgelegd in regelgeving, beloningsstructuren en organisatiemodellen, kan men spreken van een systeem. Omgekeerd, dit systeem zal individueel gedrag bepalen. Tot slot is er ook wederzijdse beïnvloeding tussen cultuur en systeem. Het inzien van deze meervoudig wederzijdse afhankelijkheid en beïnvloeding tussen de vier kwadranten, is van essentieel belang bij dit hoofdstuk, met name omdat

vaak over het hoofd wordt gezien dat het 'systeem' mede gedrag en cultuur bepaalt. Gedrag en cultuur zijn geen autonome verschijnselen, maar afhankelijk van het systeem. De vier kwadranten geven ook aan dat waarden en systeem niet direct aan elkaar verbonden zijn, maar indirect, via gedrag en/of cultuur. Dit is een bron van spanning in situaties waarin het individu zich zelf niet meer in het systeem herkent. We kijken in dit hoofdstuk naar de collectieve kwadranten, te weten cultuur en systeem, als twee afhankelijke dimensies.

4.3 Financieel-economisch systeem

Het financieel-economisch systeem is een product van enkele honderden jaren. Lang was de impact van het monetaire stelsel beperkt tot de stedelijke gebieden, de handel en industrie. Tot de 16de eeuw was geld uitsluitend een ruilmiddel, en rente (en dus kapitaalvorming) was verboden door de kerken. Tekort aan fysiek geld om grote projecten te financieren, met name om onze koloniën te veroveren en te verdedigen, veroorzaakten het loslaten van dit verbod. Rente werd toegestaan in de Europese handelsteden en de Nederlands republiek nam het voortouw om een nieuw, op rente gebaseerd monetaire stelsel te scheppen. Er ontstonden banken die leningen uitgaven op basis van papieren schuld. In 1694 werd monetaarisering van schuld door *Bank of England* goedgekeurd. Dit zorgde voor een enorme aanwas van liquide middelen, die de Europese staten de ruimte gaven zich koloniaal en later industrieel te ontwikkelen.

Echter, het toestaan van rente gaf geld een tweede, geheel ander karakter. Behalve ruilmiddel werd geld kapitaal, en kapitaal heeft groei (rente of dividend - 'return') als oogmerk. Vanaf dat moment kwamen kapitaalkrachtigen in een positie van macht. Voorheen waren het landeigenaren geweest die de economische macht bezaten. Deze machtsverschuiving had voor de landbouw grote consequenties: landheren hadden direct baat bij de gezondheid van het land (hun betaling/belasting was vaak immers in de vorm van voedsel), terwijl kapitaalbezitters hun winsten uitsluitend in geld (rente/dividend) uitgedrukt zagen. Deze ontwikkeling voltrok zich over ruim twee eeuwen, waarin geleidelijk aan de voedselproductie, en in feite de gehele natuur, onderworpen werd aan financieel-economische discipline.

In theorie waren de drie economische productiefactoren - arbeid, land en kapitaal - gelijkwaardig. Echter, omdat kapitaal de enige productiefactor is die ongebreideld kan (en moet!) groeien, won deze factor aan invloed ten opzichte van land en arbeid. Nu kan gezegd worden dat arbeid en land ten dienste zijn komen te staan van het kapitaal.

Het kapitalisme ging hand in hand met de industriële revolutie. Er was kapitaal beschikbaar voor industriële activiteit. In Europa en Noord Amerika werden alle economische activiteiten geïndustrialiseerd, dat wil zeggen er vond schaalvergroting plaats, de activiteiten werden in vennootschappen gegoten, en financiële opbrengst werd de overheersende maatstaf van succes. Nederland nam het voortouw met de industrialisatie van de landbouw. Om de financiële resultaten te verhogen, richtte de landbouwindustrie zich op export. Boeren produceerde niet langer voor de lokale gemeenschap, maar voor de wereldmarkt. Zodoende werden voedselproductie en voedselconsumptie van elkaar gescheiden.

4.4 Stroomversnelling in de laatste dertig jaar

Sinds de 70-er jaren neemt de commercialisering van de landbouw (en in feite hele samenleving) een vlucht. Na de oliecrisis diende zich een liquiditeitstekort aan, en trad stagflatie / deflatoire economie op. In reactie hierop, werden nationale kapitaalmarkten geliberaliseerd en geïnternationaliseerd. Zo konden gelden (d.w.z. kapitaal in de vorm van schuldpapier) vanuit schijnbaar onuitputtelijke internationale kapitaalmarkten worden aangetrokken. Investeerders konden hun geld nu over de hele wereld beleggen in industrieën en landen die het snelste groeide. Het tij van deflatie leek gekeerd: in de jaren '80 bleek economische groei weer mogelijk.

Echter, er was een prijs. Nationale overheden hadden bevoegdheden moeten opgeven. Financiële instellingen (en multinationale ondernemingen gefinancierd door hen) werden machtiger dan landen. Bovendien: kapitaal moest 'werken', dat wil zeggen een snelle return opleveren. Dit proces veroorzaakte het verschijnsel *globalization*. West Europa en Noord Amerika exporteerde de notie van economische groei, op basis van liberalisering van kapitaal- en goederenverkeer. Ontwikkelingslanden werden *emerging markets*.

De omloopsnelheid van geld en van goederen nam toe. Concepten als '*just in time*', de '*bottom line*' en '*shareholder value*' deden hun ingang.

4.5 Invloed op boerenbedrijf

Deze tendens trok (en trekt) wereldwijd een grote wissel op bedrijfstakken die afhankelijk zijn van lokale gemeenschappen en natuurlijke seizoenen, zoals het traditionele boerenbedrijf. De mondiale kapitaalmarkt kent geen seizoenen, noch heeft het enige affiniteit met vertragende omstandigheden zoals milieubescherming en gemeenschapszin.

Een aspect hiervan is dat er een tekort is ontstaan aan risicodragend, rentevrij kapitaal. Kapitaal is vooral beschikbaar voor het grootbedrijf, op basis van onderpand, of voor hoogwaardige technologie die snelle winsten kan genereren, zoals de bio-industrie. Terwijl vroeger boeren "gefinancierd" konden worden door (rentevrije) inkomens van meewerkende familieleden en buurtgenoten, is financiering tegenwoordig alleen verkrijgbaar van banken. Banken eisen rente en onderpand van een bepaalde schaalgrootte. Dit verklaart waarom anno 2004 er in Nederland 5000 boerderijen niet rendabel zijn wegens schaalkleinte en gebrek aan verpandbaar vermogen, terwijl ze wel voldoen aan sociale en ecologische behoeften.

Het verklaart ook hoe het komt dat in prijzen, het aandeel in kapitaalskosten continu groeit. Productiekosten (arbeid, grondstoffen), zeker in de landbouw, zijn feitelijk eigenlijk laag. Maar door de noodzaak van producenten en tussenpersonen om geld te lenen, waarvoor rente en dividend moet worden betaald, blijven de totale kosten stijgen. Dit geldt niet alleen voor de landbouw. Het verklaart waarom banken elk jaar recordwinsten rapporteren, terwijl de samenleving als geheel dient te bezuinigen op loonkosten, zorg, onderwijs, openbaar vervoer, milieu en andere niet direct geld-opleverende sectoren. De nationale en mondiale economische macht ligt in toenemende mate in de handen van financiële instellingen, die slechts één overstijgend beginsel hanteren: kapitaal dient te groeien.

Tegenwoordig worden alle sectoren onderworpen aan een regime van financiële efficiëntie. De efficiëntie gaat gepaard met specialisatie, waardoor ertussen sectoren verkokering optreedt.

4.6 Cultuur van consumptie

Het is moeilijk te bepalen wat onze cultuur bepaalt. Oorzaak en gevolg, kip of ei, zijn moeilijk te scheiden, zoals eerder uit de vier kwadranten model blijkt. Maar het is duidelijk dat processen als hierboven beschreven, gekoppeld zijn aan een bepaalde ideologie, of beter, een paradigma – want het betreft vaak onbewuste denkprocessen.

Wij stellen vast dat de opkomst van de financieel-economische suprematie gekoppeld is aan de visie dat de mens, en de samenleving en natuur, onderdeel zijn van een economische machine, zonder werkelijke macht deze te ontstijgen. Deze visie ontstond ook in de afgelopen drie eeuwen, dankzij wetenschappers als Hobbes, Descartes, Newton en Darwin. In deze visie is economie volstrekt verschillend van ecologie, hoewel deze vroeger (getuige het woord 'eco' – huishouden) één was (Tideman, 2004).

Het lijkt geen toeval dat de opkomst van de tegenwoordige consumptiecultuur tegelijk plaatsvond aan de opmars van de financieel-economische ideologie. De commercialisering van de media vond in de laatste twee decennia plaats, parallel aan de mondialisering van het kapitaal. De commercie vaart wel bij de mythe van eindeloze economische groei, en een daaraan verbonden verschijnsel als individualisering – ieder mens is zijn eigen maat, met een eigen leefstijl, waarin men individuele keuzen maakt. Natuurlijk heeft dit positieve aspecten, zoals bijvoorbeeld de emancipatie van vrouwen en minderheden, maar het valt niet te ontkennen dat de commerciële media deze cultuur van "alles is te koop" en "ieders individuele droom nastreven" ten eigen bate aanwakkert en aanwendt. De publieke media wordt inmiddels ook door de commercie gedomineerd. Snelheid en korte termijn doelstellingen worden normaal gevonden.

De vrijheidsmythe is doorgeslagen naar het opeisen van rechten, zonder rekening af te leggen aan plichten. Hieraan verbonden is de mobiliteitsmythe, "allemaal eigen auto", "de driemaandelijke korte vliegvakantie" enzovoorts. Ook is het beginsel van privé-eigendom doorgeslagen: alles wordt nu gebaseerd op privé bezit, collectieve verbanden zijn veel moeilijker te realiseren. In de ruimtelijke ordening, met name in de moderne woningbouw, vindt men dit terug. Veel in de woonomgeving is gebaseerd op angst voor interventie (zoals diefstal). In moderne wijken hoeft men de buurman niet meer tegen te komen.

4.7 De rol van de overheid

De overheid doet hevig mee aan deze consumptie- en groeimythevorming, onder meer door de groei Bruto Nationaal Product als voornaamste doelstelling te hantieren. Men heeft de mond vol over sociale cohesie, maar omdat deze niet bijdraagt en uit te drukken is in BNP, zijn het in de praktijk meestal puur financieel-economische en liquiditeitsoverwegingen die de doorslag geven. In het verleden betaalde belastingen worden door de overheid niet gekapitaliseerd, want de overheid houdt geen 'balans' bij. De overheidsuitgaven vinden uitsluitend plaats op basis van een kasboek en winst & verlies rekening - een praktijk die de wetgever niet toestaat bij vennootschappen.

Ook worden in de BNP berekening de kosten van het milieu ge-externaliseerd, alsmede die van cultuur. De natuur en de cultuur worden niet als 'vermogen' beschouwd. Als BNP het enige criterium is, verliest duurzaamheid.

Daarbij heeft de overheid ook de mobiliteitsmythe aanvaard en centraal gesteld in haar beleid: "Holland – distributieland", waardoor zij overdadig investeert in een ondersteunende infrastructuur, de snelwegen, Schiphol, Betuwelijn, Hoge Snelheidslijn etc. – allemaal ten koste van de groene ruimte.

Politieke processen zijn verworden tot het beïnvloeden van stemgedrag, op basis van eenvoudige, emotionele onderwerpen. Complexe zaken als de toekomst van de groene ruimte, of de dominantie van financieel-economische systeem, worden afgedaan als te moeilijk, te weinig 'sexy', terwijl deze onderwerpen op termijn meer essentieel zijn voor onze democratie.

4.8 Regelgeving

In zoverre dat de overheid grenzen stelt aan groei en vrijheid, dan gebeurt dat door middel van regelgeving. De groene ruimte, in het bijzonder, is onderhavig aan milieuwetgeving, mestquota, mestboekhouding, bestemmingsplannen en andere ruimtelijke inrichting verordeningen, mededingingswetgeving, vaak mede opgelegd door de EU. Voor allerlei zaken worden vergunningen vereist.

De bedoeling van deze regelgeving is vaak positief. Maar de wijze van uitvoering heeft veel nadelen. Dit komt vooral omdat de uitvoering plaatsvindt vanuit dezelfde 'machinecultuur' als hierboven beschreven. De overheid beziet zijn taak als die van een ingenieur: het landschap of haar bewoners, zijn onderdelen van een machine die zich naar de hogere macht dienen te schikken. Dat de natuur en cultuur bij uitstek levende zaken zijn, die zich in veel gevallen niet laten regelen, net zo min als vercommercialiseren, past niet in dit wereldbeeld.

Dit is ook het geval bij arbeidswetgeving en zaken als loonkosten. Omdat deze van hogerhand worden opgelegd en bestuurd, ontbreekt het aan de nodige flexibiliteit die vereist is op het lokale, levende niveau.

4.9 Betekenis voor een levende landcultuur

Hoe verhoudt deze schets van het systeem zich tot de levende landcultuur? Enerzijds is het duidelijk dat de levende landcultuur weinig kans heeft in het huidige paradigma. Anderzijds is het onmogelijk de levende landcultuur als een 'systeem' op de tekentafel te laten ontwerpen, hetgeen wel mogelijk lijkt vanuit het 'machine model', de basis van het huidige dominante paradigma.

Evident is dat de levende landcultuur zich niet laat vangen in enge commerciële, financieel-economische modellen. In de levende landcultuur is het systeem in harmonie met de cultuur en individueel gedrag, die op hun beurt in harmonie zijn met individuele waarden. Slechts wanneer alle vier kwadranten met elkaar in overeenkomst zijn, kan van een levende landcultuur sprake zijn. Dat wil zeggen: het zijn de deelnemers van de levende landcultuur die hun eigen systeem ontwerpen, op basis van hun specifieke waarden en gewenste gedragingen.

4.10 Een levend financieel-economisch systeem

Gezien de destructieve werking van het huidige financieel-economische model, ligt het voor de hand dat de levende landcultuur-deelnemers kiezen voor een financieel systeem dat op versterking van het leven is gericht. Dat systeem staat los, of is op zijn minst zo min mogelijk afhankelijk, van het huidige systeem. Er bestaan modellen die op basis van deze onafhankelijkheid zijn ontworpen. Hieronder bevindt zich het Citizens Multi-National (CMN) concept, dat de mens centraal stelt in de economie en niet het kapitaal (Monrobey, 2004). Het stelt dat menselijk economische handelen, en zijn inkomen, altijd rentevrij is, in tegenstelling tot geld. Daarom kan men beter dit als uitgangspunt nemen voor vermogensgroei dan aanwezigheid van fysiek geld. Dit uitgangspunt is totaal verschillend van ons huidige model, en moet daarom niet daarmee worden vergeleken.

Er bestaan enkele praktijkvoorbeelden waaruit blijkt dat zo'n CMN rentevrij financieel-economische systeem, inderdaad de macht laat bij diegene die de economische waarde ontwikkelen, door middel van productie en consumptie. Financiële instellingen vallen buiten dit systeem, en zijn daarom niet in staat om door middel van rente-eisen een machtspositie te verwerven ten opzichte van individuele producenten en consumenten. In dit systeem komen productie en consumptie dus niet ten dienste van het kapitaal, dat eeuwig dient te groeien. Productie en consumptie blijven hierdoor op elkaar afgestemd, in een veel meer duurzame balans dan onder het huidige bestel.

Slotwoord

Ik heb in dit opleidingsjaar ontdekt wat mijn persoonlijke missie is: bijdragen aan de balans van mensen in relatie tot de natuur en alles wat er is. Ik heb geleerd dat ik om deze missie te kunnen leven tegelijk moet werken aan mijn eigen balans. In dit jaar heb ik in samenwerking met boeren en burgers ontdekt dat de eerste stap is me te her-inneren op welke manieren ik levenskwaliteit heb ervaren. Die ervaringen op fysiek, emotioneel, mentaal, spiritueel en essentieniveau. Die vijf niveau's kan ik vertalen naar vijf domeinen van het leven: landbouw en voeding; contact met natuur en landschap; wonen en werken, welzijn en gezondheid; en leren en zingeving. De tweede stap die daarop volgde is dat ik me heb afgevraagd wat dat voor mij en mijn werk betekent. Voor mijzelf betekent het dat ik dichterbij wat voor mij belangrijk is probeer te blijven, door mezelf daarop (innerlijk) aan te spreken en te wegen of dat wat op mijn pad komt daarmee in overeenstemming is. Voor mijn werk betekent het dat ik wil meewerken aan de transformatie van onze cultuur, richting een cultuur die het leven ondersteunt. De derde stap is dat ik tot een wilsbesluit ben gekomen om mijn leefstijl aan te passen zodat mijn vitaliteit toeneemt. Binnen mijn werk heb ik ook een wilsbesluit genomen. Ik heb een eerste poging ondernomen om een training vitaliteit proeven en ervaren op te zetten. En ik heb besloten om de zoektocht naar het antwoord op de centrale vraag in dit verslag door te zetten. Die vraag zelf is enigszins veranderd in: Hoe co-creëren we een levende landcultuur van binnenuit mensen?

Ik ben ook tot de ontdekking gekomen dat de balans vinden niet alleen aanleren maar vooral ook afleren betekent, en dat laatste is pijnlijk. Het loslaten van oude denkbeelden, gevoelens en gedragspatronen lukt niet vanuit afwijzing, want daarmee ontken ik ze, maar zijn ze er nog wel. Het lukt wel door er contact mee te maken en te erkennen dat ze (nog) deel van mij zijn. Pas als ik eerlijk kan zeggen dat het oude niet langer nodig is, kan ik het loslaten. Tijdens het schrijven van dit verslag heb ik gemerkt dat ik nog lang niet ben uitafgeleerd...

Gerwin Verschuur

Bronnen

Adriaan Bekman en Jaap van Rijswijk (1992). *Initiatiefnemer zijn inn uw eigen organisatie*. Bakens voor ondernemers. NPI-Zeist, Derde druk.

Bopp, J. En M. Bopp (2004) *Four Worlds: community healing and nation building*. In: *Compas Magazine* September 2004, ETC Foundation, Leusden

Hessing-Couvret, H., en A. Reuling (2002). *Het WIN-model. Waardensegmenten in Nederland*. A9061, Nipo Amsterdam

Monrobey, H. (2004) *De kracht van vermogen*. Citizens Multi National Nederland, Zeewolde.

Ray, P.H., en S.H. Anderson (2000) *The cultural creatives. How 50 million people are changing the world*. Three rivers press. New York

Tideman, S. G. (2004). *Towards a new paradigma in economics and development*.

Verschuur, G., T. de Wijn en S. Bosman (2004). *A one-year journey into cocreation sciences. A discovery of or individual, collective and glocal evolution*. StiM, 's Graveland.

Wilber K., *A brief history of everything*, Shambhala, 1996.

Willcox, B., G. Willcox en M. Suzuki (2001). *Okinawa: en leefwijze*. Uitgeverij het Spectrum, Utrecht.

Bijlage 1 Kiemen en onderstromen

1 Kiemen en onderstromen met betrekking tot landbouw en voeding

	Landbouw en voeding
Landbouw en voeding	Leef door te eten & leef door te voeden
Natuur en landschap	Functionele biodiversiteit; OESO indicatoren bodemkwaliteit; Energieproducerend de kas
	N&L draagt bij aan ecologische tegenwicht van landbouw-systeem
Wonen en werken	Lokale boer consumens verbanden en zelfoogst (Meedenken, meewerken en meebetalen)
	W&W draagt bij aan duurzame landbouw
Zorg en welzijn	Zorgvragers werken mee op boerderijen
	Zorg op maat: persoonsgebonden budget
Leren en zingeving	Dierziekten zetten acceptatie van veehouderijsystemen onder druk In Adopteer een Koe, kalveren weer bij de koe;
	Integriteit van dieren en dierenwelzijn wordt belangrijk

2 Kiemen en onderstromen met betrekking tot natuur en landschap

	Natuur en landschap
Landbouw en voeding	N&L bescherming, onderhoud en versterking door boeren
	Agrarisch cultuurlandschap heeft waarde omdat de functionaliteit van het landschap de identiteit van de mensen weerspiegelt
Natuur en landschap	Leef door mee te bewegen met de levensstroom
Wonen en werken	Recycling van afval; Bouwbiologie; Bedrijven gaan samen wilgen knotten
	W&W draagt bij aan aantrekkelijk platteland
Zorg en welzijn	Verstandelijk gehandicapten werken in bossen
	Aandacht voor natuurlijke kwaliteit van leefomgeving
Leren en zingeving	Handel in CO2emissie rechten; Forestry stewardship council (FSC)
	Complexiteit samenhangen van ecosystemen op Verschillende schaalniveau's wordt ontdekt

3 Kiemen en onderstromen met betrekking tot wonen en werken

	Wonen en werken
Landbouw en voeding	Logeren en confereren op de boerderij
	Verblijf op de boerderij heeft productieve en recreatieve waarde
Natuur en landschap	Gezamenlijke binnentuinen; Stadsparken en kanalen
	N&L draagt bij aan natuurlijk evenwicht inspiratie en respiratie
Wonen en werken	leef door uit te rusten en door te werken
Zorg en welzijn	Zorginstelling wordt woonhuis;
	Aandacht voor levenskwaliteit thuis en op werkplek
Leren en zingeving	Participatie in bouwprojecten bedrijven uitdrukking van bedrijfsidentiteit
	Wonen en werken op maat

4 Kiemen en onderstromen met betrekking tot zorg en welzijn

	Zorg en welzijn
Landbouw en voeding	Zorglandbouw; kwaliteit, smaak en vitaliteit van voedsel
	Verblijf en werken op boerderij is goed voor de geestelijke en fysieke gezondheid
Natuur en landschap	Landelijk netwerk van wandel- en fietspaden; lunchwandelen
Wonen en werken	Netwerken organisaties, Interpolis versterkt productiviteit door welzijn van personeel, architectuur en kunst
	W&W draagt bij ont-moeten van mensen
Zorg en welzijn	leef door aandacht voor jezelf en anderen
Leren en zingeving	Hospices en stervensbegeleiding
	Recht op natuurlijke dood

5 Kiemen en onderstromen met betrekking tot leren en zingeving

	Leren en zingeving
Landbouw en voeding	Educatieboerderijen: Scholieren leren boeren (Hamster Mieden); landbouw als metafoor voor zelfinzicht (P.Bos); Koeknuffelen, Beleving van contact met landbouwhuisdieren (Marente Hupkes).
	Interactie met boer en boerin op boerderij brengt leerprocessen op gang
Natuur en landschap	Natuurcollege van Irene van Lippe; Survival in Ardennen met managers
	Natuur en landschap is spiegel en mentor
Wonen en werken	Stilte en meditatie ruimtes; Lerende organisaties
	Werk is zingevingssplek van groeiende betekenis, want door werk krijgen leerprocessen vorm
Zorg en welzijn	Hartstichting maakt samen met TV omroep programma "je echte leeftijd"
	Aandacht voor spirituele kant van ziekte en welzijn.
Leren en zingeving	Leef door te leren wat leven is